

Kiss Iván

A zsidó Germanus Gyula

„Budapesten született, egyszerű zsidó polgárcsaládban”, olvasható a Magyar Földrajzi Múzeum 2009-es kiadású, Germanusról szóló emlékkönyvében.¹ Azt, hogy elődjei között zsidók is voltak, maga Germanus nem, a róla szóló írások alkalmasint, akkor is csak körülírva említik.

Germanus Gyula 1884. november 6-án született Budapesten, szülei Dob utcai lakásában.

Nagyapja, Germanus Gyula (1809–1860) falusi tanító volt, és a kínai történelemmel is foglalkozott. Germanus elismerően szól apja, Germanus Izrael Majer, másképp Sándor (1852–1940) bőrkereskedő kultúrájáról, intellektuális ambícióiról. Anyai ágon fellelhető a művészi hajlam, Germanus Gyula jól rajzolt, és kiválóan hegedült. Zobel Rozáliának (1850–?) három gyereke született: Johanna (1883–?), Gyula (1884–1979) és Ferenc (1887–1944).

Germanus Gyula 1909-ben kitért, és a református egyház tagja lett. A vészkorszakban a zsidókat korlátozó rendeletek értelmében sárga csillagot viselt. Ez a megkülönböztetés és a megalázás közrejátszhatott felesége, Hajnóczy Rózsa 1944-es öngyilkosságában. A csillagot később, kivételezett helyzetére való tekintettel, letehetette. Második felesége az ugyancsak zsidó Kajári Kató volt.

Germanus indiai tartózkodása során (1929–1932) muszlim hitre tért át, és felvette az Abdul Karim (Kegyess Isten Szolgája) nevet. Háromszor zarándokolt el Mekkába, harmadszorra feleségével, aki 1958-ban tért át az iszlámra, és az Aisha nevet kapta.

Testvére, Germanus Ferenc kereskedő Pesten élt, izraelita vallású volt, és 1944-ben Dachauban a holokauszt áldozata lett.

Miután bizonyosságot szereztünk arról, hogy Germanus Gyula zsidóként született, a továbbiakban megvizsgáljuk a muszlim máz alól áttűnő emberi tu-

lajdonságait. Ki volt Germanus Gyula? Vajon csupán anyakönyvi adatai szerint volt zsidó, vagy életvitele igazolta a származását?

A vallásosságtól független zsidó szellemiséget – engedtessek meg ez a fogalmazás – többek közt az egyén széleskörű érdeklődése, a kultúrára és a szellemi alkotásra való igénye, sokrétű nyelvtudása, utazásai, családszeretete és humanista hajlama jellemzi. Természetesen ezek egyike sem kizárólagos zsidó tulajdonság, de ha egy személyben közülük többet is fellelünk, ez zsidó szellemiségre utal.

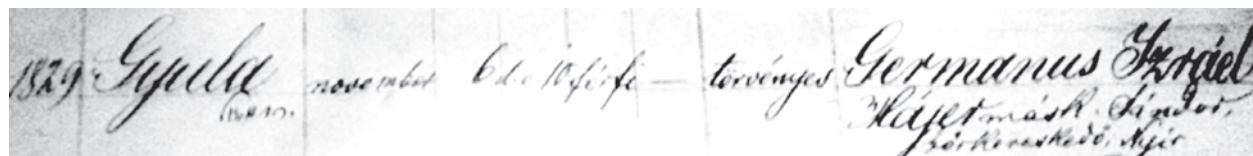
ÉRDEKLŐDÉSI KÖR, TANÁRAI

Még felsorolni is hosszú Germanus Gyula zenei, irodalmi, tudományos, társadalmi és a sport iránti érdeklődéseinek listáját.

Kora gyermekkorától kezdve történelmi, irodalmi és földrajzi témák foglalkoztatták. Hamar került érdeklődése középpontjába a muszlim világ, annak etnográfiai és nyelvészeti vonatkozásaival. A humán tárgyak iránti vonzódását egyetemi tanulmányai igazolják (török nyelv és irodalom, arab nyelv és irodalom, ókori világtörténelem). Érdeklődése nem csupán akadémiai jellegű volt. Utazásai elvezették tanulmányai színhelyeire, ahol élénken részt vett a társadalmi és tudományos életben.

Ifjúságától késői éveikig aktívan sportolt, mindegyiket lovagolt. Lovat is tenyésztett, mint erről igazolása volt.

Tanítóiról szólva, már előrehaladottabb korban, a következőket emelte ki: Marczali Henrik, Angyal Dávid, Ballagi Aladár, Hegedűs István, Vámbéry Ármin, Goldziher Ignác és Kúnos Ignác.⁵ Az egy Hegedűs István kivételével valamennyien zsidók

Anyakönyvi bejegyzés másolata Germanus Gyula születéséről (MILEV²)

voltak. Ők álltak hozzá a legközelebb, ők voltak a legjobbak, vagy ez volt a zsidók aránya a korabeli történészek, filológusok és orientalisták közt?

Germanus 1971-ben egy Gál Jolánnak adott televíziós interjúban Vámbéry Ármint (1832–1913), David Heinrich Müllert (1846–1912), Goldziher Ignácot (1850–1921) és Kúnos Ignácot (1860–1945) emelte ki tanítói sorából.⁴ Kapcsolataikat az interjúban nem részletezte, ezek az életrajzi adatok alapján azonban jól nyomon követhetők.

Vámbéry volt Germanus *felfedezője*, majd segítője a török és perzsa tanulmányaiban. Ő buzdította a fia tudományos ambícióit aggodalommal szemlélő apát: „Germanus úr! Az ön fia egy óriási ígéret. Ne álljon az útjába, hogy tanulhasson. Ne tekintse könnyelműségnek, ha könnyre van szüksége! Segítse az útján, nem fog csalódní. Én kezeskedem, nem fog csalódní!”⁵ Germanus volt Vámbéry utolsó tanítványa. Mindig ragaszkodott mesteréhez, születése századik évfordulóján személyes hangú írásban emlékezett meg róla a *Nyugatban*.⁶ Ebben minden jót elmondott róla, csak azt nem említette meg, hogy zsidó ember volt. Vámbéry emberileg közelebb állt hozzá, mint Goldziher, akit tisztelt, és akitől arabul tanult.

David Heinrich Müller a keleti nyelvek tanára volt a bécsi egyetemen, emellett héber nyelvet és vallásfilozófiát is előadott. Ugyanakkor nagy tudású arabológusként szerzett nevet magának. Germanus 1906 őszétől a bécsi egyetemen tanult nála arab nyelvet, és itt adta ki ez évben tudományos munkáját, a *Geschichte der osmanischen Dichtkunstot*.⁷ E téma közel állt D. H. Müller akkori munkásságához.

Kúnos Ignác, az ismert turkológus a Budapesti Keleti Akadémia igazgatója volt, Germanus ugyanitt tanárkodott. Szakmai kapcsolatuk egyik bizonyítéka Germanus munkája, amely „A török nyelv arab és perzsa elemei” címmel jelent meg Kúnos Ignác török nyelvkönyvében.

SZELLEMI ALKOTÁS

Germanus Gyula író volt a javából. Huszonhárom éves korában adta ki az *Evlja Cselebi. A XVII. századbeli törökországi czébekekről* írt élvezetes munkáját.⁸ Pályadíjat nyert vele, ez megalapozta az ezt követő hosszabb londoni tartózkodásának anyagi fedezetét. Ifjú korában inkább a török nyelvvel és kultúrával foglalkozott. Szakmai munkáin túl élvezetes, érdekes, egyedülálló útleírásaival évtizedeken át szórakoztatta a magyar olvasóközönséget. Legismertebb könyve, az *Allah Akbar*, mely első mekkai zarándokútjának leírása mellett az iszlám és a sza-

údi uralkodói ház történetének megismertetését szolgálja, egyben nem mentes ezek szigorú kritikájától sem.⁹ Irodalmi munkássága egy része *történelmi esszé* formájában jelent meg, melyet mesterfokon művelt.⁵ Germanust 1926-ban John Galsworthy javaslatára megválasztották a magyar Pen Club titkárának, emellett alapító tagja volt a bolgár (1928) és az egyiptomi Pen Clubnak (1934) is. A Magyar Írók Szövetsége viszont 1950-ben kitessekelte a tagjai sorából, mondván, szakmai témaköre nem szépirodalom. A két aláíró Gergely Sándor és Devecseri Gábor volt.

Tudományos munkája túlnyomó része, különösen élete második felében, az arab nyelvészet, kultúra és történelem köréből került ki. Összefoglaló műve, *Az arab irodalom története* első kiadása 1962-ben jelent meg. Számos arab, különösen egyiptomi íróval állt baráti viszonyban és intenzív kapcsolatban. Magyar klasszikusokat fordított arabra. Korábban egyetlen európaiként egyszerre volt tagja a kairói, a damaszkuszi és a bagdadi tudományos akadémiának.

Germanus szenvedélyes és önzetlen oktató volt. Mint tanítványai beszámolnak róla, oktatása rendszeresen a lakásán is zajlott, szinte családi körülmények között.¹⁰ Számos, különböző területeken sikeresen érvényesülő tanítványa között későbbi politikusok is akadtak. Így Rákosi Mátyás, aki visszaemlékezéseiben ezt meg is említi,¹¹ és Antall József, aki felelősségteljesen és odadóan kezelte Germanus Gyula hagyatékát.

UTAZÁS

Germanus Gyula nagy utazó volt. Ifjúkorában, még egyszerű körülmények között, bejárta a Kelet számos országát. Nem kerülte a kihívásokat, ezt számos életveszélyes kalandja bizonyítja. Útleírásai igényesek, társadalmi, földrajzi és archeológiai részletekre is kiterjednek. Írásai a humort sem nélkülözik; a mekkai kába fekete meteorit követ vizsgálva megjegyzi: „Történetét a monda és a legenda úgy bevonta patinájával, mint a bűnös emberek csókjai, amelyektől az eredetileg fehérek fekete lett.”⁹

Több korábbi utazót tartott példaképének, így az arab Ibn Battutát (1304–1368), vagy a zsidó származású, több keresztény egyházat megjárta híres angol arabista William Gifford Palgrave-t (1826–1888), aki szíriai orvosnak álcázva magát Arábia addig európaiak által nem ismert területeit járta be.

Az 1945 előtti hosszabb utazásait követően, az ötvenes évektől az immár elismert iszlamológus

tudós Germanus a muszlim egyetemek meghívására évente többször járt az arab országokban és alkalmassal Indiában. Számos külföldi intézmény próbálta maradásra bírni, de ő – mint korábban Vámbéry és Goldziher – patrióta volt, és rendületlenül kitartott Magyarország mellett.

Az utazó Germanus Gyulának a Magyar Földrajzi Múzeum állít maradandó emléket.

NYELVTUDÁS

Mi az oka, hogy a zsidók tekintélyes része több nyelven beszél? A *stetl*ben élő zsidók általában három nyelvet bírtak, a jiddist, a németet és lakóhelyük – többnyire szláv – nyelvét. A tudósabbak héberül is olvastak, írtak, esetleg beszéltek. Az aszszimilált, tanult zsidók beszéltek a nyugat-európai nyelveket, többnyire ismerték a klasszikus holt nyelveket is. George Steiner szerint „*It is more than exile and the need to acquire the tongue of strangers which accounts for the linguistic gifts of the Jew.*”¹² Mi ez a több? A generációkon át elsajátított és később öröklődővé vált készség, ami aztán kivételes egyéniségekben, mint Vámbéry, Goldziher vagy Germanus, számos nyelv szinte szenvedélyszerű elsajátításához vezetett?

Germanus, német ajkú anyja hatására előbb tanult meg németül, mint magyarul – hasonlóan Goldziher Ignáchoz. Hamar elsajátította a franciát is. Következtek a török, perzsa és arab, az orientalisták kötelező nyelvei. A török nyelvet az arab írásmóddal sajátította el, a latin betűk bevezetésére később (1928) Musztafa Kemál (akit Germanus jól ismert) idejében került sor. A törökországi modernizációtól idegenkedett, ekkor már inkább az arab kultúrához vonzódott. Arab tudása kivételes volt; írt, olvasott, beszélt, fordított irodalmi arab nyelven. A görögöt és a latint gimnáziumi és egyetemi tanulmányai során sajátította el. A többi, így az angol, olasz, spanyol, azeri, a szláv és a skandináv nyelveket „útközben” tanulta meg. Azt tartotta, hogy napi négy óra tanulással két év alatt minden nyelvet el lehet sajátítani. Nem ismert, hogy tudott-e héberül – szemben Vámbéryvel, aki gyerek-ifjúkorában héber nyelvoktatással kereste meg a betevő falatot.

HUMANIZMUS

Germanus segítő- és áldozatkész ember volt. 1944-ben Budapesten, maga is életveszélyben, legjobb tudása szerint mentett a nyilasok és a német kato-

nák elől minden üldözöttet, zsidókat, nem zsidókat egyaránt. Számos visszaemlékezésben olvasható, hogy a mindennapi életben is sugárzott belőle az empátia.¹ Kollégáit és tanítványait pártfogolta, önzetlenül segítette. Pozitív beállítottságú, az életet igenlő férfiként ismerték.

Ám mint a legtöbb nagy embernek, neki is akadtak ambivalens megnyilvánulásai.

Az 1936-os kiadású *Allab Akbar* könyvében köszönetet mond (többek közt) Hóman Bálintnak és Teleki Pálnak az erkölcsi és anyagi támogatásért, ami arábiai útját lehetővé tette. A földrajztudós Teleki Pállal tartott mintegy két évtizedes szakmai kapcsolata és barátsága során minden jel szerint szemet kellett hunynia annak a numerus clausus és a zsidótörvények létrehozásában játszott szerepe felett. A történész Hóman Bálintnak, aki megfogalmazta a zsidótörvényeket, és követte Szálasit Németországba, háború utáni elítélését követően életmet vitt a váci fegyházba.¹³

Almásy László egy egyiptomi sivatagi út során megmentette Germanus életét. A legalábbis kétes pártállású híres kutatót később Erwin Rommel tábornagy alkalmazta felderítésre a Wehrmacht afrikai hadjárata alatt. Amikor Budapesten népbíróság elé állították, Germanus, Rákosi Mátyás támogatásával, tanúvallomást tett mellette. Ennek alapján mentették fel Almásyt a háborús bűnösség vádjá alól. Hála volt ez, vagy meggyőződés?

Germanusnak, saját kérésére, lehetőséget biztosítottak arra, hogy beszélgesse vizsgálati fogságban ülő háborús bűnösökkel, írja felesége, vélt igazságtalanság esetén eljárt érdeklükben.⁵ A háború után az egyetemi igazoló bizottság elnöke volt. Itt, ugyancsak felesége elbeszélése szerint, nagy megértésről tett tanúbizonyságot. Ezen bizottságok a pártok és a szakszervezet képviselőiből tevődtek össze, döntő szavazattal az utóbbiak rendelkeztek. Germanus nyilván a szakszervezeteket képviselte, hiszen nem volt párttag.

POLITIKAI ÁLLÁSFOGLALÁS

A Vámbéry-centenárium alkalmából írt cikkében, röviddel Indiából való hazatérte után, még *Gandhi felforgató, bomlasztó tendenciájú mozgalmáról* ír.⁶ Később, 1934-ben az „India világossága” című írásában már árnyaltabban és pozitívabban foglalkozik Gandhi személyiségével. *India ajándéka a világnak*, írja róla, és szinte krisztusi tulajdonságokkal ruházza fel.¹⁴

1939-es keleti útja során titkos megbízatással Londonban járt, és magyarországi anglofil politiku-

Baktay Ervin, Hetényi Ernő, Germanus Gyula 1958-ban

sok levelét adta át a kormány tagjainak. Mint a történelem bizonyította, sajnos eredmény nélkül.

Germanus jó kapcsolatot ápolt a mindenkori kommunista nomenklatúrával. Ismerte Kun Bélát. Kapcsolatban állt Rákosi Mátyással és annak testvérével, (mint írja) régi barátjával, Bíró Zoltánnal.⁵ Egy évvel Baktay Ervin (1890–1963), az ismert indológus 1956–57-es indiai utazását követően ő is ott járt. Indiában állomásozó diplomata tanítványa szerint a meghívás egyik indítéka a konzervatív gondolkodású Baktay által az 56-os felkelésről közvetített kép más forrásból való megismerése volt.¹⁵ Az MSzMP felkérésére 1958-ban pártonkívüliként országgyűlési képviselővé választotta magát, és hat évig részt vett a parlament munkájában. Az ötvenes évek közepétől kezdve külföldi útjai során állandóan számíthatott a helyi magyar követség intenzív támogatására.

VALLÁSSOSSÁG

Fiatalkori vallásosságának, zsidóként vagy keresztényként, az általam áttekintett írásaiban nincs nyoma. Ez megváltozik, amikor már középkorúként felveszi az iszlámot. *Moszlím az, aki felismerte az isteni akaratot és annak alávetette magát* – írja 1937-ben a „Gondolatok Gül Baba sírjánál” című esszéjében.¹⁶ A zsidó és keresztény tanításhoz képest

egyszerűbb és szilárdabb iszlám dogmatika és etika vonzerőt jelenthetett intellektuális személyek számára, mint erre Vámbéry Ármint¹⁷ és Hahn István¹⁸ is utaltak írásaikban. Ez az intellektuális alapon kifejlődő vonzódás az iszlámhoz a hívő zsidó Goldzher Ignácot is megkísértette, főképp keleti útja során.¹⁹

Mindamellet Germanus nem volt elfogult új hite iránt. Ismételt és élesen kritizálta az iszlám szellemi visszamaradottságát, mondván „*A mohamedán észjárás ma is a tekintélyt követi fáklyája gyanánt, és irtózik az önálló gondolkodástól*”, vagy „*A nőknek a társadalmi életből való kizárása a nőt megfosztotta a szellemi fejlődés lehetőségétől.*”¹⁶

Germanus Gyula részt vett a magyarországi muszlimok életében. Fogadta az arab országok tudósait, követeit, zarándokait, és napjait az arabisztika művelése és oktatása töltötte ki. Emellett egy európai intellektuális tudós világát élte anélkül, hogy külsőségekben muszlimnak mutatta volna magát. Aligha elképzelhető, hogy Budapesten életmódja megengedte a napi ötszöri imádkozást. Öltözködésében nem tűnt ki polgártársai közül, és alighanem az étkezési előírásokat sem követte. A II. világháború előtt, már muszlimként, félhivatalos levelezésében még hangsúlyozta keresztény mivoltát²⁰ – ez alighanem a kor által rákényszerített megalkuvás volt. A muszlim országokban a mélységesen tisztelt hadzsi Abdul Karim átvedlett a felvett vallása által megkívánt külsőségekhez. Jól érezte magát ebben a szerepben. A helyi kultúrát és a nyelvet a vendéglátó arab országok lakóinak túlnyomó részénél jobban ismerte, és valószínűleg csak a bőrszíne és kék szeme különböztette meg környezetétől.

Idős korában hajlott a panteizmusra, erről tanúskodnak a felesége által rögzített utolsó szavai.⁵

ZSIDÓ IDENTITÁS

„Az utcán a nagyobb gyerekek gyakran megvertek”, írja Germanus⁵ – miért, mert zsidó volt?

Hatalmas irodalmi munkásságában nem említi zsidó származását. Ebben emlékeztet a két magyar orientalista barátjára, Stein Aurélra és Baktay (Gottesmann) Ervinre. Ők ketten viszont hallgattak vallási meggyőződésükről. Stein a háttérben (és Keleten) maradt, szemben az inkább extrovertált Germanus Gyulával. Baktay az indiai és indián kultúrában keresett kárpótlást hiányzó identitásához.

Germanusnak nincs kifejezetten a zsidósággal, a zsidó irodalommal vagy a héber nyelvvel kapcsolatos munkája. Az 1938-ban kiadott könyvfejezeté-

ben viszont, mely a közel-keleti országok felfedezéséről szól, ismételten és hangsúlyozottan kitér az arabiai zsidó lakosság történetére.²¹ Későbbi írásában már nemigen emlegeti a zsidóságot.

DISCUSSIO

Germanus Gyula életének vizsgálata kapcsán is felmerül a kérdés, mi váltotta ki a XIX. és XX. században a zsidó orientalisták érdeklődését az iszlám iránt? Magyar részről Goldziher Ignác, Heller Bernát, Stern Sámuel és Germanus Gyula, a külföldiek hosszú sorából David Heinrich Müller, Abraham Geiger, Gustav Weil, Leopold Weiss, Paul Kraus és Bernard Lewis nevét említeném itt meg. Válaszul felhozható, hogy a XIX. században született zsidók többnyire gyermekkorukban megtanultak héberül, és a későbbiekben egy további szemita nyelv elsajátítása kevesebb nehézséget okozott. Az antiszemitizmus kiváltotta identitásproblémák is hozzájárulhattak, hogy zsidó kutatók idegen civilizációk tanulmányozása felé fordultak.

Magyarországon, még a XX. század első felében is döntő befolyása volt az egyén felső iskoláztatásának (numerus clausus), majd szakmai pályafutásának alakulásában a bejegyzett vallási hovatartozásnak. Ez egy mesterséges, képmutató és mindenekezlő antiszemita kritérium volt, hisz aligha hihető, hogy a kor keresztény közép- és felsőosztályának tagjai, bármennyire is betartották nyilvánosan a vallási előírásokat, többségükben istenhívők lettek volna. Az, hogy az asszimilált, ateista zsidó fiatalemberek áttérése az adott történelmi korszakban egzisztenciális okai voltak ismert tény, és számomra nem képezheti kritika tárgyát.

Germanus először 25 éves korában tért ki. Szakmai előmenetelét illetően közvetlen előnye nem származott belőle, viszont a két háború közötti további pályafutása során a kor potentái aligha támogatták volna *erkölcsileg és anyagilag* egy zsidó kutató karrierjét és utazásait. Germanus Gyula besorolható kiemelkedő kortársai közé, akik korai felnőtt korukban kitértek, és legalábbis külsőleg elnyomták zsidó voltukat (Lukács György, Radnóti Miklós, Faludy György, Ignóty Hugó, Moholy-Nagy László, Kulcsár István, Wigner Jenő és sokan mások).

Második áttéréseinek indítékai már komplexebbek. Az iszlám kultúrtörténetének egyetemi tanáraként az indiai Santiniketánban közelebbi ismeretségbe került az ország mohamedán közösségének vezető rétegével, kultúrájának kimagasló képviselőivel. Alighanem felismerte, hogy európaiként ki-

Germanus Gyula

vételes helyzetbe került, és egy áttérés révén további perspektívák nyílnak meg előtte, mindenekezlő egy mekkai zarándokút lehetősége.²⁰ Mint további pályafutása bizonyítja, megérezése helyes volt.

Nem szándékozom áttéréseit csupán hideg megfontolásra visszavezetni. Az iszlám mint kultúra, vallás és történelem közel állt hozzá. Konverziójában érzelmi és intellektuális tényezők is szerepet kaphattak, valószínűleg felesége is később ezen a sínen került az iszlám hatása alá. Mindazonáltal a Koránt (vagy a Bibliát) mint isteni kinyilatkoztatást aligha fogadta el. Ezt életmódja sem tükrözte. Nehéz őt az iszlám kategóriába besorolni; a szekuláris zsidóval szemben a szekuláris muszlim egy *contradictio in se*.

Germanus, mint írásai is mutatják, emocionális ember volt. Mély humanizmusához teljes életvitelének ismeretében semmi kétség nem fér. Érdeklődési köre a humán tudományokon túlmenően is rendkívül szélesnek bizonyult. Átfogó kategóriákban gondolkodott. Írói, szónoki képessége, nyelvtudása párját ritkította. Szakmai területén nem akadt hozzá hasonlítható személyiség kora Magyarországon; Vámbéry Ármin és Goldziher Ignác méltó utódja volt. Ambíciója, kitartása, pozitív beállítottsága és tudása különböző kultúrkörök elismerését vívta ki.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Germanus Gyula kivételes képességekkel rendelkező ember volt, aki tehetsége kibontakoztatása, érvényesülése és tudományos ambíciója érdekében megalkudott kora gyakran változó történelmi szükségszerűségével. A vészidőszak terrorjától eltekintve megtalálta a helyét a mindenkorai politikai rendszerben. Ez is egy zsidó tulajdonság. Mestyán találóan írja az 1939 előtti Germanusról, miszerint ő az államhoz, és nem a valláshoz volt lojális.²⁰ Az iszlám felvétele döntően befolyásolta pályafutását. Mindazonáltal, mint hosszú élete második felében ez jól követhető, muszlim mivoltát elsősorban az iszlám országaiban való gyakori tartózkodásai során ápolta. Európai viselkedése egy minden tekintetben asszimilálódott, kiemelkedő műveltségű polihisztornak felelt meg. Meggyőződésem, hogy hasonlóan nagyra becsült tanítómesteréhez, Vámbéry Árminhoz, ő is ateista volt. Zsidó voltának elfojtása, mint Radnóti Miklós esetében is, nem járt zsidó szellemiségének elvesztésével. Emberi tulajdonságai, képességei és intellektuális teljesítményei ismeretében biztonsággal állíthatjuk, hogy génjei, neveltetése majd életvitele alapján Germanus Gyula zsidó értelmiségi volt.

JEGYZETEK

- ¹ Fehérvári Géza, Fodor Sándor, Katona Tamás et al.: *Germanus Gyula. A tudós és az ember*. Magyar Földrajzi Múzeum, Érd 2009.
- ² Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár.
- ³ Antall József: „Germanus Gyula (1884–1979).” In: Germanus Gyula: *Gondolatok Gül baba sírjánál*. Gondolat, Budapest 1984. 301–324.
- ⁴ Kardos István: *Sokszemköt – tudósokkal*. Minerva, Budapest 1974. 223–236.
- ⁵ Germanusné Kajári Kató: *Kelet vándora*. Magvető, Budapest 1985.
- ⁶ Germanus Gyula: „Vámbéry Ármin” (1852–1952). *Nyugat* 1932. 25. 605–608.
- ⁷ Germanus Julius: „E. J. Gibb: A History of Ottoman Poetry” (német nyelven). *Keleti Szemle – Revue Orientale*, Budapest 1906. VII. 347–368.
- ⁸ Germanus Gyula: *Evlja Cselebi. A XVII. századbeli törökországi cselekről*. Budapest 1907.
- ⁹ Germanus Gyula: *Allab Akbar*. Révai, Budapest 1936.
- ¹⁰ Fodor Sándor: „Az utolsó viveur – Emlékeim Germanus Gyuláról.” In: Fehérvári Géza, Fodor Sándor, Katona Tamás et al.: *Germanus Gyula. A tudós és az ember*. Magyar Földrajzi Múzeum, Érd 2009. 54–55.
- ¹¹ Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1892–1925*. Napvilág, Budapest 2002. 64.
- ¹² George Steiner: „Zion.” In: George Steiner: *My unwritten Books*. Phoenix, London 2008.
- ¹³ Katona Tamás: „Germanus-tanítványok.” In: Fehérvári Géza, Fodor Sándor, Katona Tamás et al.: *Germanus Gyula. A tudós és az ember*. Magyar Földrajzi Múzeum, Érd 2009. 68–69.
- ¹⁴ Germanus Gyula: „India világossága.” In: Germanus Gyula: *Gondolatok Gül baba sírjánál*. Gondolat, Budapest 1984. 154–214.
- ¹⁵ Kázmér Zsigmond: „Germanus Gyula professzor, ahogy én emlékszem rá.” In: Fehérvári Géza, Fodor Sándor, Katona Tamás et al.: *Germanus Gyula. A tudós és az ember*. Magyar Földrajzi Múzeum, Érd 2009. 64–67.
- ¹⁶ Germanus Gyula: *Gondolatok Gül baba sírjánál*. Gondolat, Budapest 1984.
- ¹⁷ Vámbéry Ármin: *Küszdelmeim*. Franklin Társulat, Budapest 1905.
- ¹⁸ Hahn István: *Istenek és népek*. Minerva, Budapest 1980.
- ¹⁹ Goldziher Ignác: *Napló*. Magvető, Budapest 1984.
- ²⁰ Mestyán Ádám: „Materials for a History of Hungarian Academic Orientalism – The Case of Gyula Germanus (1884–1979).” *Die Welt des Islams*, 2014. 54. 4–33.
- ²¹ Germanus Gyula: „Arabia, Szíria és Mezopotámia felfedezése és meghódítása.” In: *A Föld felfedezői és meghódítói*. Révai, Budapest 1938. 367–474.

